

A tolmácsolás és a fordítás történetének kezdetei

Hell György

Mielőtt Cortez 1519-ben a maják mexikói birodalmának elfoglalására indult volna, Montezuma követeket küldött hozzá, hogy kapcsolatot teremtsen vele. Cortez a hajóján fogadta a küldötteket, és átvette tőlük az ajándékokat, melyeket az indián uralkodó küldött neki jóindulata jeléül. Az indiánok ránk maradt följegyzései szerint a spanyol kapitány megkérdezte a követektől, kicsodák ők és honnan jönnek. A társalgás a maják nyelvén folyt, a kérdéseket Cortez két tolmácsa közvetítette az indiánoknak. Az egyik közülük, egy bennszülött indián nő volt, aki önként csatlakozott a spanyolokhoz és megtanulta a nyelvüket. A másik tolmács egy spanyol férfi volt, aki 1511 körül járt először Közép Amerika partvidékein, de hazafelé tartva hajótörést szenvedett, az indiánok fogságába került, és közöttük élt nyolc esztendeig. Amikor Cortez kiváltotta őt a rabságból, már folyékonyan tudott majául. A követek tájszólásos beszédét Marina asszony fordította le majára, amit aztán Aquilas spanyolul mondott el Corteznek (Benyhe 1977: 50).

A tolmácsolásnak ez a leírt esete jellemző példája annak, ahogyan ismeretlen nyelven beszélő emberek teremtenek egymással kapcsolatot. Egy indián a spanyolok közé kerül és velük tart a hadjáratuk során, egy spanyol ember fogságba esik és nyolc év alatt kénytelen-kelletlen megtanulja az indiánok nyelvét. Cortez hadjárata azonban már 20 évvel annak utána történt, hogy Kolumbusz Kristóf fölfedezte Amerikát. A közben eltelt idő alatt a két említett tolmácson kívül bizonyára már sokan elsajátítottak egy-két indián nyelvet spanyol tudásuk mellé. Hogyan érintkezett azonban Kolumbusz az indiánokkal? Ha vitt is magával tolmácsot, az legfeljebb valamilyen indiai nyelvet beszélhetett, hiszen arra számítottak, hogy Indiában fognak kikötni. Velük Kolumbusz nem sokra mehetett. Hogyan zajlott le az első érintkezés közte és a bennszülöttek között?

A spanyol királyhoz írt levelében Kolumbusz beszámol a partraszállásról, az újonnan fölfedezett világ szépségéről és gazdagságáról, majd elmondja első találkozását az indiánokkal: „...Valamennyien igen jó testalkatúak és igen szép arcvonásúak; láttam, hogy néhányuk testén sebhelyek látszanak, és jelekkel kérdeztem, mitől van az; ők pedig megmutatták, hogy a közeli szigetekről emberek jöttek, el akarták őket fogni, de védekeztek. ... Bizonyára jó szolgák lehetnek és jó eszűek, mert úgy látom, hogy igen gyorsan kimondanak mindent, amit mondtam nekik; ...” (i.m.185). Kolumbusz tehát a legősibb és a legegyszerűbb módszert alkalmazta, amit olyan emberek használnak, akik egymás szavából végképp nem értenek semmit, de valahogy mégis kapcsolatot akarnak teremteni egymással. A hajónapló bejegyzései szerint ez az első találkozás 1492. október 11-én zajlott le. Még ugyanabban a hónapban (október

29-én) Kolumbusz két csónakot küldött egy faluba, hogy értesüléseket szerezzen a környező vidék állapotáról. Az egyikben egy bennszülöttet is adott embelei mellé azok közül, akiket magával hozott, mert azok már értettek valamit spanyolul. (i.m.187). Egy héttel később, november 6-án följegyzi, hogy visszaérkezett a két ember, akit a belső földek felderítésére küldött. Elmondta neki, hogy amikor az első településhez érkeztek, „... a falu legelőkelőbbjei karon fogták, vitték őket a falu első házába, székkal kínálták őket, melyre ők leültek, s a többiek valamennyien köréjük ültek a földre. A bennszülött, akit magukkal vittek, elmondta nekik, hogyan s mi módon élnek a keresztények, s hogy azok jó emberek. ... „ (i.m. 189) Tolmács lehetett a bennszülött kísérő? Nem valószínű, inkább csak egy szemtanú beszámolójáról van itt szó, aki elmondja benyomásait. A spanyolok azonban már meg tudták értetni vele, miért viszik magukkal és mit várnak el tőle. Túl nagy spanyol nyelvtudásra ehhez még nem volt szüksége a bennszülöttnak, de a mutogatáson túl, néhány szavas „társalgásra” már biztosan képes volt. Az admirális egyébként úgy vélte helyesnek, „... hogy fogjanak el néhányat a folyópartiak közül, s majd elviszi őket az uralkodónak; megtanulhatnák nyelvünket, hogy megtudják tőlük, mi van a belső területeken, s majd hazatérve a spanyolok tolmácsai lehetnek ... „ (i.m. 190). Íme a tolmácsképzés egyszerű és természetes módja, ha a kivitelezéshez is adva vannak a megfelelő körülmények. Egyébként nem Kolumbusz találta föl és nem ő alkalmazta elsőnek ezt a módszert.

A régi világ klasszikus krónikása, Hérodotosz az ókori népek életét ismeretve mond el egy ehhez nagyon hasonló történetet. Hallomásból tudja, hogy a médek királya, egy bizonyos Küaxarész védelmébe vette az országába betörő szittyá pásztornépek egy csoportját, és annyira hasznosnak találta őket, hogy fiait is elküldte hozzájuk, hogy a nyilazás művészetének elsajátítása mellett a nyelvüket is megtanulják. (Hérodotosz I. 73. In: 1989:39) Valami ilyesmi történt Izrael népének néhány fiataljával is Nebukadnezár idején Babilóniában: „Azután meghagyta a király Asfenáznak, ..., hogy vigyen be Izrael fiai közül olyan királyi és fejedelmi származású ifjakat, ... akik alkalmasak arra, hogy a királyi palotában szolgálatot teljesítsenek, és tanítsa meg őket a káldeaiak írására és nyelvére.” (Dániel könyve I. 3–4) Ez a módszer akkoriban ugyancsak elterjedt fogás lehetett, hisz Pszammétikhosz fáraó ióniai és káriai görögöket hívott Egyiptomba, földet adott nekik a deltavidéken a Nílus két partján, hogy azon gazdálkodjanak. Egyiptomi fiatalokat is a gondjukra bízott, hogy velük élve görögül is megtanuljanak. Ehhez Hérodotosz hozzáteszi még, hogy ezek leszármazottaiból lettek aztán az egyiptomi tolmácsok. (Hérodotosz II.154. In: 1989:177)

Azt is megtudjuk Hérodotosz beszámolójából, hogy az egyiptomi tolmácsok külön osztályt képviseltek az ország hét, örökösödéssel fennmaradó társadalmi tagolódásában. Fölsorolásában, mely nyilván valamilyen fontossági, elismertségi sorrendet is kifejez, az első öt helyen a papok, a harcosok, a tehénpásztorok, a kanászok és a kereskedők állnak, outhánuk jönnek a tolmácsok még az adószedők előtt. (Hérodotosz II. 164 In: 1989: 182). Vajon hány tolmácsa lehetett az egyiptomi fáraónak, ha egy külön társadalmi réteget alkottak. Hérodotoszt megbízható mesélőnek vehetjük és nem is nagyon lehetetlen, amit mond. A Nílus-parti országban sokféle nép élt, szinte minden településnek megvolt

a maga külön nyelvjárása, amit a szomszédok már nem okvetlenül értettek. Rendszeres és jól megszervezett állami életet, az ehhez szükséges emberi kapcsolatokat (gondoljunk az adók beszédére, a piramisok építésével együtt járó összehangolt munkálatokra) tolmácsok nélkül nem nagyon lehetett biztosítani. Nem lehet véletlen az sem, hogy Hérodotosz nem utolsónak említi a tolmácsokat a listájában, hanem még az adószedők előtt, akik bizonyára nem a legszegényebb és legjobban elhanyagolható réteget alkották az országban.

Az egyiptomi tolmácsokra vonatkozó legrégebbi adataink a dél-egyiptomi piramisok építésének korából valók egy olyan területről, ahol az egyiptomiak núbiai törzseket hajtottak uralmuk alá. Tolmácsok nélkül ez biztosan nem történhetett meg. Arról is tudunk, hogy egyes tisztviselők, pl. Elephantine és Memphis elöljárói a „tolmácsok felügyelője” címet viselték. A tolmácsok szerepének fontosságára utal az is, hogy sírbrázolásokban a figuráját is megtalálták. A vésett képen egy egymásnak háttal álló kétalakos figura szemlélteti a tolmácsot, aki két irányban tevékenykedik: átveszi és átadja az utasításokat (Kurz 1986).

A tolmácsolás az ember egyik legősibb tevékenységei közé tartozik, mondhatni egyidős a beszéd megjelenésével. Amilyen természetes dolognak tartjuk, hogy az ember beszél, ugyanolyan természetes tulajdonsága az embernek, hogy tolmácsol: a beszélni tudás a tolmácsolni tudás képességét is magába foglalja. Az emberi beszéd ugyanis nem csak hang vagy írás, hanem ennél jóval több. Állatok hangját („beszédét”) hallva megelégszünk annak megállapításával, hogy gágogást, ugatást, nyerítést, bögést, kukorékolást stb. hallunk, amiből tudjuk, milyen állattól származik, hiszen lényegében erre vagyunk kíváncsiak. Emberi beszédet hallva vagy írást látva alapjában véve lényegtelen kérdés, éppen kitől származik az érzéki benyomás, mert ennél sokkal fontosabb, mit mond a hallott vagy a látott szöveg. Az emberi beszéd lényege nem az érzéki inger maga vagy annak forrása, hanem az, ami az inger mögött húzódik meg, a tapasztalaton túli jelentés. Ha valaki két nyelvet tud, természetes és közvetlen tudatában van annak is, hogy az eltérő hangzás ellenére a két beszéd jelentheti ugyanazt: a nyelvek tudása közvetlenül együtt jár a tolmácsolás képességével. Több nyelv tudása pedig az adott életkörülmények egyszerű következménye, mely alól általában senki sem vonja ki magát.

A tolmácsolás és a fordítás közötti különbség külön elemzést érdemel, de egyelőre megelégszünk annyival, hogy a tolmácsolás szóban történik, a fordítás írásban. A tolmácsolás általános gyakorlatának ismeretében nem lehet meglepő, hogy az írásbeliség megjelenése után nem sokkal fordításokról is vannak történelmi emlékeink. A legelső följegyzések az átvett, a beszolgáltatott vagy másmilyen okból megőrzésre érdemes áruk listáit tartalmazták, eseményeket tartalmazó szövegszerű följegyzések csak későbbi időszakok termékei. A legrégebbi kétnyelvű leletek a 3. évezredből maradtak ránk a mezopotámiai kultúrnépek korából, de a kiasott táblák – érdekes módon – nem összefüggő szövegeket tartalmaznak, hanem szótárakat. Az ásatások több tízezer agyagtáblából álló könyvtárakat hoztak felszínre, melyekre sumér-akkád nyelvi megfeleléseket róttak föl ékírással (Asszur-ban-apli könyvtára, az eblai, ugariti könyvtárak stb.; Klíma 1983: 239).

A szójegyzékeknel sokkal nagyobb érdeklődést váltottak ki azok a táblasorozatok, amelyek a mezopotámiai kultúra ősi emlékeit őrizték meg a számunkra: mondásokat, költeményeket, ősi teremtésmondákat és a Gilgames eposzt (Komoróczy 1972). Ez az utóbbi különböző időszakokból eltérő nyelveken, akkád, hurrita, hettita, óperzsa megfogalmazásokban. Bár a sumér eredetiből jóformán alig ismerünk valamit, az akkád nyelven az asszíroktól és a babilóniaiaktól ránk maradt emlékek alapján teljes egészében áll előttünk ez a nagyszerű kulturális emlék. A másolt változatokról nem tudjuk pontosan megállapítani, mennyire felelnek meg az eredetinek, mert sok bennük a változtatás, a bővítés, de vannak vélemények, hogy nem szabad őket csak átírásnak tekinteni, mert fordítás jellegük is van. Fordítás jellegük van azoknak az emléktábla-szövegeknek is, amelyek Dareioszt dicsőítik három nyelven. Ezek közé tartoznak a biszutúni feliratok és Dareiosznak egy aranytáblája, melyet a perszeopoliszi fogadóteremben találtak meg (Robinson 1995: 93). Dareiosz egyébként előszeretettel állítottatott írásos emlékeket magáról vagy országáról. Hérodotosztól tudjuk, hogy a Boszporusznál a híd megépítése után két márványoszlopot állítottatott fel, és az egyiket asszír, a másikon pedig görög nyelven örökítette meg, milyen népek tartoztak uralma alá (Hérodotosz IV. 87. In: 1989: 298). Mindezek azonban inkább egy többnyelvű kultúrának az emlékei, semmint igazi fordítások eredményei.

A Mezopotámiában és a környező területeken lakó népek birodalmi nyelvükben is egységesítették a meghódított területeket. A IV. században Nagy Sándor birodalma a görög nyelvet terjesztette el az egész Közel-keleten, Egyiptomot is beleértve. A görög lett a kereskedelem, a kultúra, a tudomány nyelve azokban az országokban is, amelyek már nem álltak görög fennhatóság alatt. Jelentős görög nyelvű kulturális központok létesültek olyan területeken is, amelyek a görög anyaországtól távol találhatóak, például Alexandriában és Antiochiában. 1958-ban Kandahárban is föltártak egy leletet, mely Asoka indiai király rendeleteit tartalmazza a Nagy Sándor halálát követő évszázadból arámi és görög nyelven. A szöveg helyenként szó szerinti fordításban, helyenként pedig adaptált változatban adja vissza a szanszkrit nyelven megírt eredetét (Vanyó 2002: 39). A fordítások gyakorlatában jóformán csak a Kr. utáni II. század hozott változást, amikor – legalábbis Európa nyugati területein – már a latin lett az érintkezés nyelve. Az igazi fordítás jegyeit mutató munkák ezekből az időkből maradtak ránk.

Irodalom

- Benyhe J. (szerk.) 1977. *Így látták – indián és spanyol krónikák*. Fordította: Hargitai György, Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Hérodotosz 1989. *A görög-perzsa háború*. I-IX. Könyv. Fordította az utószót és a jegyzeteket írta: Muraközy Gyula. Budapest: Európa.
- Klíma, J. 1983. *Mezopotámia*. Fordította: Ágh András. Budapest: Gondolat.
- Komoróczy G. (szerk.) 1972. *Gilgames – az agyagtáblák üzenete*. Fordította: Rákos Sándor. Budapest: Európa Kiadó.

-
- Kurz, I. 1986. Das Dolmetscher-Relief aus dem Grab des Haremhab in Memphis – Ein Beitrag zur Geschichte des Dolmetschens in Egypten. *Babel* Vol. XXXII. No 2. 73-77.
- Robinson, A. 2003. *Az írás története*. Fordította: Máté J. György. Budapest: József Attila Műhely Kiadó.
- Vanyó L. 2002. *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története* Budapest: Jel Kiadó.